

Mikor vonzat a birtokos jelző?

A szemantikai valencia

A főnévi vonzatok meghatározása során a birtokos jelzői vonzatok megállapítása tűnik a legnehezebb feladatnak, mivel a birtokos jelzőnek a főnévi vonzatosságban betöltött szerepe rendkívül szerteágazó. A főnévi vonzatosság legösszetettebb területe a birtokos jelzői vonzatok vizsgálata. Ebben a tanulmányban a birtokos jelző vonzatosságát feldolgozó rendszerezés elméleti és gyakorlati kérdéseihez nyújtok támpontokat, számot adok a lehetséges kérdésekről, nehézségekről. Munkám alapjául főnévi vonzattáram szolgált (www.webit.hu/fonevlista), amely a VégSz.-ban található mintegy 30 000 főnevet és az általam megállapított hozzájuk tartozó vonzatokat tartalmazza. A vonzattár készítése során a birtokos jelzői vonzatokkal kapcsolatban felmerült elméleti és gyakorlati kérdéseket és a rájuk adott válaszaimat foglalom össze ebben a tanulmányban.

A birtokos szerkezeten belül a birtokos jelzős szerkezeteket vizsgáltam. A speciális főnév és (fél)segédigei, funkcióiágis szerkezetekkel külön nem foglalkoztam, mint ahogy emiatt a részeshatározót, a dativus possessivust sem vizsgáltam.

A birtokos jelzői vonzatok meghatározásához többféle szempontból is közelíthetünk: egyrészt kizárólag szemantikai kritériumok alapján, másrészt a szinonim vonzatok felől, de vannak esetek, amikor a szintaktikai, illetve a morfológiai sajátosságokat is figyelembe kell vennünk. Ezek a szempontok más és más szócsoportokat érintenek. Ezek azok a szempontok, amelyek együttesének alkalmazásával árnyaltabb képet tudunk alkotni a birtokos jelzői vonzatokról.

Első lépésként tisztázandó, hogy mely esetekben kötelező, mely esetekben fakultatív vonzat a birtokos jelző. Már ennek az alapvető kérdésnek a megválaszolása is komoly nehézségekbe ütközik, tekintve, hogy híján vagyunk egy olyan egyértelműen jól és általánosan alkalmazható kritériumrendszernek, amely a fakultatív vonzatokat megkülönbözteti a szabad határozóktól. Emiatt döntöttem úgy, hogy jelen keretek között a birtokos jelző esetében csak az általam kötelezőnek tartott vonzatokkal foglalkozom. Ez alól (jellegénél fogva) némiképp kivétel az elsőként bemutatandó úgynevezett szemantikai valencia a maga hagyományos megkülönböztetésnélküliségével. Továbbá kivételek lehetnek azok a birtokos jelzői vonzatok, amelyek szinonim kapcsolatban állnak valamely határozóval, erről részletesebben lásd később. A következőkben bemutatandó problémák érzékeltetni fogják döntésem okait.

A főnevek esetében a szemantikai valencia kiemelt fontosságú szerephez jut. A birtokos jelzőre alkalmazva azonban ez a módszer nem tekinthető teljesen egységesnek. Mit tekint(het)ünk a birtokos jelző szemantikai kategóriájába sorolandónak, és mi az, amit a szükséges kiegészítésének? „A fő-

nevek egy része szemantikai szerkezetében lekötetlen argumentumot tartalmaz. Ezek a főnevek szemantikailag csak akkor válnak teljessé, ha a valenciájuk egy másik főnévben lekötődik. A *sarok*-hoz, a *környék*-hez, a *bejárat*-hoz az is hozzátartozik, hogy minnek/kinek a *sarka*, minnek a *környéke*, a *bejárata*. A tárgyak részeit leíró főnevek mind rendelkeznek szabad valenciával” (Tamásiné 1989: 107). Ennek a keretnek az egységes alkalmazása nehézségekbe ütközik. Valószínűleg nem mindig tudunk a kérdésben teljes következetességgel eljárni. Vizsgáljuk meg tipikus birtokos jelzői jelentésként a rész-egész viszonyt. Mi alapján lehet eldönteni, hogy például az *asztal* a *szoba* része-e vagy sem? Hasonló módon állhat rész-egész viszonyban, mint például a *nyél* és a *kalapács*. A *nyél* és a *kalapács* esetében mégis kötöttebb szerkezetéről van szó, míg az *asztal* és a *szoba* esetében ez a viszony nem olyan szoros. (Tamásiné Bíró Magda [1986: 203] az *ajtó* főnevet is relatívnak tartja.) Hasonlóan tipikus birtokos jelzői kapcsolódás jellemzi az alábbi szavakat is: *gazda*, *priusz*, *skalp*, *alfaj*, *hányad*, *lényeg*, *forma*. Megfigyelhetők továbbá jellegzetes előtagok is, amelyek a birtokos jelző szemantikai valencia voltát erősítik: *al-*, *mellék-*, *ellen-*, *össz-*, *alap-* stb. A birtokos jelző szemantikai valenciáját tekintve különbség mutatkozik a vonzatos szavak között. Ebben a tekintetben fokozatokat is meg lehet különböztetni. Léteznek olyan szavak, amelyek jelentésük alapján szinte mindig igénylik a birtokos jelzői kiegészülést, vonzatot, például: *priusz*, *helyettes*, *juss*, *tulajdon*, *memoár* stb. Mások nem olyan mértékben, például: *ismérv*, *tag*, *alfejezet* stb., megint mások még kevésbé, például: *kritérium*, *gyarmat*, *szemtanú* stb., de még mindig kötöttnek tekinthetők. Ezek a szavak ugyan állhatnak birtokos jelző nélkül a mondatban, de mégsem ez a jellemző rájuk, jelentésük miatt igénylik a birtokos jelzői kiegészülést. A birtokos jelző gazdag jelentéstartalma miatt mégis subjektív lehet a csoportosítás, a szempontrendszer kialakítása, hogy ki, mit, milyen esetben tart szükséges kiegészítésnek. Az elmélet gyakorlati megvalósítása nehézségekbe ütközik, az azonban vitathatatlan, hogy a szemantikai valencia érinti a birtokos jelzőt is.

„A birtokos jelző szemantikai jegyei releváns módon jellemzik tehát a főnévi szerkezetet, hasonlóan ahhoz, ahogyan az alanyéi az igeit” (Tamásiné 1986: 205). Az aktuális jelentést meghatározzák jelen esetben a birtokos jelző szemantikai jegyei. Nemcsak a mondatrész, szófaj, az adott szóosztály is meghatározó szerepű. Károly Sándor Általános és magyar jelentéstan című munkájában a következőket írja: „A jel szemantikai valenciája előírja, hogy a jel mely más jelekkel vagy szemantikai osztállyal kapcsolódhat, grammatikai valenciája megszabja, mely más grammatikai osztályokkal kapcsolódhat” (Károly 1970: 62).

Nem egyszerű eldönteni, hogy kötelező vagy fakultatív jellegű-e a szemantikai valencia a birtokos jelző esetében. Kérdés, hogy önmagán belül akarjuk-e ezeket a kategóriákat meghatározni, esetleg egy nagyobb rendszeren belül más típusú kötelezőséghez, fakultatívításhoz viszonyítva. Amikor nem kizárólag a szemantika dönt a vonzatoságról, hanem például a szintaktika, a kötelezőség egyértelműbb és szorosabb kapcsolat, mint ebben az esetben. A szemantikai valenciára is jellemző lehet a fokozatok vagy intenzitás szerinti megkülönböztetés, gondoljunk a már említett *priusz* és *lényeg* szavakra. Segítségünkre lehetne egy fokozatokat, intenzitást is bemutató rendszer, ennek a lehetséges szempontjait az egységként is szubjektívebb osztályozásba azonban nem iktattam be.

Figyelembe kell vennünk, hogy milyen jelentéstanban használjuk a szavakat. Például a *kéz*, *szár* stb. szavak rész-egész viszonyjelentést kifejezve általában birtokos jelzői kiegészülést igényelnek, például: *fáj a kezem*. Nem konkrét egyedhez kapcsolva, általánosító értelemben használva ugyanakkor ezek a szavak nem fejeznek ki relációt, nem részesei viszonyjelentésnek, például: *a kéz az egyik emberi végtag*. Tehát az, hogy a főnév osztályt vagy egyedet jelöl, befolyásolja a szintaktikai formát. A forma más szempontból is meghatározó lehet. Vannak olyan szavak, például: *a testvér*, *szomszéd*, *társ* stb., amelyek csak egyes számban igényelnek birtokos jelzői kiegészülést, például: *az én testvérem*, többes számban már más lesz a vonzatuk: *társam volt Kovács* = *társak voltunk Kováccsal* = *Kovács és én társak voltunk*.

Mindenképpen meg kell különböztetnünk egymástól a fő jellegében szemantikai, illetve a későbbiekben bemutatandó fő jellegében szintaktikai alapú valenciát. Nehéz definiálni, hogy mit tekinthetünk

szemantikai alapon kötelezőnek, mit fakultatívnak. Azt kijelenthetjük, hogy a szavak lehetnek szemantikai alapon kötöttek, elismerve, hogy az ide tartozó szavak között vannak kötöttségbeli különbségek.

Ha nem áll rendelkezésünkre megfelelő vonzatpróba, a szemantikai valencia okozza az első nehézséget a birtokos jelző vonzatosságának a meghatározásakor. Az elhagyhatóság kritériuma itt merev szempontnak tűnik. Nehéz eldönteni, hogy klasszikus értelemben kötelező vagy fakultatív vonzatokról beszélhetünk-e ilyenkor. A szemantikai vonzatosság esetében nem ezt a kettős megkülönböztetést, hanem más kritériumrendszert lehetne alkalmazni, ennek jelenlegi hiánya okozhatja a túlzott szubjektivitást. Mindezek ellenére a szemantikai valencia létező jelenség a birtokos jelző esetében is.

A szinonim szerkezetek szerepe a birtokos jelző vonzatosságának a meghatározásában

Másfajta szempontból is közelíthetünk a birtokos jelzői vonzatok meghatározásához: ez a határozói szinonim szerkezetekkel áll összefüggésben. Nemcsak a határozói vonzatok között létezik szinonimitás, hanem a birtokos jelzői és a határozói vonzatok között is. Ebből arra lehet következtetni, hogy ha két szerkezet szinonim, és abból az egyiket vonzatként határozzuk meg, akkor a másiknak is vonzatnak kell lennie. Ez a gondolat analóg H. Molnár Ilona (1969: 239) téziseivel. Ő az igék kapcsán a tárgy vonatkozásában határozta meg a határozói vonzatokat. A tárgy és a határozó váltakozásának analógiája jelenik meg a határozó és a birtokos jelző között is: a *zsírt ken a kenyérré* és a *zsírral ken* a *kenyeret* szerkezettel párhuzamos a *megoldás a problémára* és a *probléma megoldása* szerkezet. Önmagában a *probléma megoldása* szerkezetet ugyan nem tekintenénk kötött kapcsolatnak, ha azonban a *megoldás a problémára* szerkezetet kötöttnek tartjuk, akkor a vele szinonim birtokos jelzői szerkezetről sem állítható más. A kötelezőség, illetve a fakultatívitás problémája ha nem is oldódik meg, a vonzatosságé igen. Tamásiné Bíró Magda megállapította, hogy „a határozói kiegészülés egyes esetekben szintén a birtokos jelzővel váltakozik [...], de nem minden esetben formálható meg birtokos jelzőként” (Tamásiné 1989: 107). Azt azonban, hogy ennek milyen következményei, velejárói vannak a vonzatosságra nézve, már nem írja le. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a szinonimitás létezik természetesen szabad bővítmények között is, például: *képcső a televízióban = a televízió képcsőve*, de ilyen esetekben természetesen nem beszélhetünk vonzatosságról.

Ha elfogadjuk tehát azt a gondolatmenetet, hogy a határozói vonzattal szinonim birtokos jelző vonzat, akkor ennek fordítottját is akceptálnunk kell. A fentiekből kiderült, hogy a birtokos jelző esetében a szemantikai valencia mennyire nehezen körülhatárolható. Ha szemantikai alapon birtokos jelzői vonzattal rendelkező szavaknál szinonim határozói vonzatot is megállapítunk, akkor ugyanúgy vonzatnak kell tekintenünk a határozót, annak ellenére, hogy azt önmagában nem tettük volna: például: a *vállalat alelnöke* mellett az *alelnök a vállalatnál* szó szerkezetet is kötöttnek kell tehát tartanunk. Hasonlóan a *fonáság, gyakoriság, fejlemény, fordulat, fordulópont* stb. szavak esetében is. Viszont ha az *alelnök* vonzattal rendelkezik, akkor analóg módon a többi beosztásnév is? Vagy csak az *al-, fő-, pót-* stb. előtagúak? Ezek szerint annyi határozói vonzatos szavunk lenne még a birtokos jelzővel való szinonimitás miatt, amennyire szigorúak vagyunk a birtokos jelző szemantikai valenciájával kapcsolatban? Igen, mindez tehát azon múlik, hol húzzuk meg a határokat. A felvetett kérdések az elmélet felől közelítve természetesen maradhatnak nyitva is, a határvonalakat csak akkor érdemes meghúznunk, ha gyakorlati vizsgálatot akarunk végezni.

A szinonim és a több vonzatot tartalmazó szerkezeteknél akkor tekintem vonzatnak a birtokos jelzőt, ha a határozó irányából tekintve a megállapított határozói vonzat szinonim vele, illetve ha több vonzat megléte esetén kötelező, azaz nélküle a szerkezet hiányos lenne. Így a szinonim szerkezeteknél a *toldás a könyvhöz = a könyv toldása* esetén a birtokos jelző a határozóval szinonim,

és nem az eredeti ige tárgyának az átalakítása. (Terjedelmi okok miatt itt nem áll módomban bemutatni azokat a szavakat, amelyeknek a határozói vonzatai szinonim kapcsolatban állnak a birtokos jelzővel.)

A szemantikai valencia alapú osztályozás

Az alábbi csoportosítás azt mutatja, hogy mely esetekben tartottam jelentéstani alapon vonatnak a birtokos jelzőt. Ide elsősorban a szorosabb kötöttséget kívánó lexémákat soroltam, egyrészt az ide tartozó szavak nagy száma miatt, másrészt a kötelezőség szempontjának érvényesítése okán. A kötöttséget tekintve nem alakítottam ki intenzitásbeli kategóriákat, de elképzelhető egy ilyenfajta különbségtétel is határozott, jól körülírható szempontokkal.

A következőkben tehát kifejezetten a birtokos jelző szemantikai vonzat voltát mutatom be, nem a határozói vonzatokkal való összefüggéseit. Ebben a rendszerezésben a birtokos jelzőnek nem a többi vonzattal való viszonya a kiemelendő, hanem annak hangsúlyozása, hogy a birtokos jelző esetében is létezik a jelentéstani alapú vonatosság. Ha ez elméleti síkon el is fogadható, akik ezzel foglalkoznak, a gyakorlati megvalósításban mégis eltérő eredményeket kaphatnak, annak ellenére, hogy a főbb kategóriák általánosnak tekinthetők. A csoportosításban megfigyelhetők bizonyos tipikus elő-, illetve utótagok.

Személy(ek)re, létezés(ük)re, illetve egymáshoz való kapcsolataikra jellemző viszonyok

(A megfordíthatóság azt jelenti, hogy a kapcsolatot jelölő főnév mindkét fél számára ugyanazt a jellegű viszonyt jelöli, például: *Kati Béla jegyese* → *Béla Kati jegyese*.)

- **élő-élő kapcsolat rokoni alapon, nem megfordítható viszony:** *anya, unoka, vő, meny, hűg, feleség, férj, öcs, dédszülő, -unoka, nővér, ükapa, nagyszülő, keresztanya, fattyú, poronty* stb.
- **élő-élő kapcsolat rokoni alapon, megfordítható viszony:** a birtokos jelzős szerkezet felváltható többes számmal, más vonzattal (*ő az én testvérem – mi testvérek vagyunk – Bélával testvérek vagyunk*): (*iker*)*testvér, jegyes, mátká, nászszülő, sógor, mostohatestvér* stb.
- **élő-élő kapcsolat társadalmi érintkezés alapján, nem megfordítható viszonyal:** *helyettes, felettes, udvarló, pesztra, tanítvány, kezes, mentor, patróna, gazda, dajka, kapcárongy* stb.
- **élő-élő kapcsolat társadalmi érintkezés alapján, megfordítható viszonyal, itt a társas emberi kapcsolatok megnyilvánulásait láthatjuk:** *szomszéd, (iskola)társ, barát, drusza, kolléga, koma, partner, cinkos, büntárs* stb.
- **ember fizikai, külső, látható jegyei, megjelenése alapján:** *fizimiska, kézjegy, monogram, nem, alak* stb.
- **egyediség, belső tulajdonság, illetve azzal kapcsolatos fogalmak:** *népszerűség, mondani-való, eszmény, gusztus, életfilozófia, hitvallás, önkritika, szóhasználat, zsáner, élet-, vezérelv, gondolatvilág, arcmemória* stb.
- **élet és halál jelentésköre:** *agónia, élettartam, halálhír, haláltusa, hamv, végakarát, évforduló, fejlődéstan, fejlődéstörténet* stb.
- **az embert egyedivé tevő, egyes emberi tevékenységre jellemző szavak:** *priusz, öncél, presztízs, szakterület, szívügy, hatáskör, fölény* stb.
- **emberek tulajdonlási viszonyai:** *gyarmat, juss, kisajátítás, privilégium, vagyon, tulajdon, skalp, jogutód* stb.

- **azonosítás, azonosulás viszony:** *alteregő, arckép, hasonmás, arcmás, szimbólum, imitátor, példakép;* az *alteregő* kivételével nem felcserélhető viszonyok stb.
- **eredet viszony:** *szerzőség, memoár, repertoár, autobiográfia, önarckép* stb.

Tárgyra, dologra, személyre jellemző kapcsolódások

- **valaminek az alapját, illetve lényegét képező tárgy, fogalom:** *alapszabály, alapszervezet, bázis, eredő, kulcskérdés, vezérgondolat, prototípus, lényeg, sajátosság, fókusz, esszencia* stb.
- **valaminek a kialakulása, valaminek, valakinek a létezése, annak egy-egy eseménye, megnyilvánulása hangsúlyozandó:** *aranykor, centenárium, érvény, fennállás, évforduló, hatály, kultusz, égisz, írmag* stb.
- **valaminek matematikai, fizikai paraméterekkel való kifejezése:** *átlagsebesség, átló, átmérő, differenciálhányados, gyök, hányad, hatvány, ívmagasság, köbtartalom, súlypont* stb.
- **valaminek helye, rendje egy sorban:** *betűrend, gyakoriság* stb.
- **valaminek a lényegét meghatározó szellemi jegyek:** *irányelv, irányeszme, ismérv, esszencia, tartalom, rezümé* stb.
- **valaminek a külső megjelenését leíró, egyedivé tevő jegyek:** *forma, formátum, formula, ismertetőjel* stb.

Rész-egész kapcsolat, kiemelkedés valamiből, hozzátartozás valamihez, valakihez, alá-, fölérendeltségi viszony

- **szerves kapcsolat (test)rész-egész:** *csúcsrügy, farkcsigolya, gerinc, gyomor, gyökér, gyökérszövet, halánték, porcika, szájszeglet, törzs, vázizomzat, fej, hát, torzsa, hátrész* stb.
- **a fentiekben alapuló fizikai jellemzők:** *hátszélesség, derékbősség* stb.
- **rész-egész viszony egyén és csoport, csoport és egyén viszonylatában:** *letéteményes, állomány, tag, díszelnök, fennhatóság, aligazgató, törzsvendég, törzsközönség, választmány, vezérszerep, derékhad, egved, alcsalád, alfaj, slepp* stb.
- **valamilyen nagyobb egység kisebb része:** *alféjezet, alközpont, alváz, alkotóelem, félidő, félút, kezdemény, beltenger, belforgalom, részlet* stb.
- **kisebb egységekből álló egész valamihez való tartozása:** *összbevetel, összeredmény, összehatás, összjövedelem, végösszeg* stb.
- **valamiből való egység:** *harmadrész, oroszlánrész, haszonrész* stb.
- **valamihez való tartozás viszonya:** *anyaintézet, anyaország, betéttlap, másodpéldány, különkiadás, hátország, ikerállomás, melléktermék, pótkötet, mellékszereplő, végtermék, borítólapp, finálé, előfutam, ráma, szegély* stb.
- **valaminek a pozicionális része:** *él, csúcs, előlap, föl, hátlap, mellékág, oldalág, törés-vonal, határvonala, meder, szeglet, mezsgye, góc, centrum, fonák* stb.
- **valamiből való nem (kimondottan) pozicionális kiemelkedés:** *cím szerep, címloldal, élharcos, éllavas, főépület, főcím, díszbemutató, ősbemutató* stb.
- **valaminek a közös közléprése:** *egységár, egységfront, átalány, együttható, középérték, kvóta, ráta, norma* stb.
- **ok-okozati viszony:** *előfeltétel, előjel, végok, táptalaj* stb.
- **valakinek, valaminek valamilyen szempontú hangsúlyos szerepének a kiemelése:** *háttulító, árnyoldal, koronatanú, szemtanú, rákfene, fonák* stb.

- **valamilyen másik dolognak a meglétét feltételező fogalmak:** *kritérium, hierarchia, reciprok, arány* stb. Az *ellen-, oda-, vissza-* stb. előtaggal álló szavak nagy része tartozik még ide, ezek a szavak valamiféle viszonyulást fejeznek ki.
- **valaminek a megvalósulását kifejező fogalmak:** *eredmény, végeredmény, véghatározat* stb.
- **tárgy, fogalom azonosítás-viszonya:** *azonosság, hasonlóság, tükrökép, jelkép* stb.

**Általában birtokos személyjeles alakot használunk az alábbi szavak esetében,
ám egy-egy jelentésben még él az abszolút tövű alak (ÉKsz.² alapján)**

(Esetenként a birtokos személyjeles alakok az elvont jelentéshez köthetők, pl. *nyomdok, dél, tárház.*)

- nyomdok* 1. (rég, irod) 'valakinek, valaminek a (láb)nyoma'; 2. (kifejezésekben, birtokos személyjellel) 'valakinek a példája, útmutatása'
- zöm* 1. (kissé vál) (birtokos személyjellel) 'valaminek a nagyobb része, többsége', *zömmel* 'nagyobb részben'; 2. (kat) 'Harcoló v. menetelő csapat(ok)nak a fő ereje, többsége'
- holdudvar* 1. 'párás időben a Hold körül látható fénykoszorú'; 2. (vál) (birtokos személyjellel) 'valakinek vagy valaminek a közvetlen környezete, hatóköre'
- dél*¹ 1. 'nappali 12 óra'; 2. (nép) 'déli étkezés, ebéd'; 3. (vál) (birtokos személyjellel) 'az átlagos emberi élet közepe, java'

A csoporthoz tartozhat többek között a *tárház* szó is.

A kötelezőség és fakultatívítás a birtokos jelzői vonzatok viszonylatában

A valenciapartnerék száma

A birtokos jelző rendkívüli gyakorisága és fakultatív szempontból való megfoghatatlansága, bizonytalansága miatt döntöttem úgy, hogy a birtokos jelző esetében a kötelező vonzatosságot vizsgálom. Ez alól kivétel lehet, illetve ezen kívül helyezendő a fentebb bemutatott szemantikai alapú vonzatosság, illetve a szinonim vonzatosság. A kötelezőség vizsgálata segít abban, hogy egységesen lehessen kezelni a rendkívül sok bizonytalan adatot, problémát, amely a fakultatívítás miatt és a birtokos jelző által kifejezett gazdag jelentéstartalom okán fennáll.

Nem minden esetben lehet kötelezőnek tartani a határozói vonzatokkal alkotott szinonim birtokos jelzői vonzatosságot azokban az esetekben, amikor a határozó vonzat volta dönt, és egyértelmű kiindulási pont a vonzatosság megállapításában, például: *gyógymód az ekcémára = az ekcéma gyógymódja, biztosíték a kifizetésekre = a kifizetések biztosítéka.*

Vannak olyan főnevek, amelyek a birtokos jelzővel való kiegészülés mellett egy másik kiegészülést is megkívánnak. A Grundzüge szerint a főnévnek egynél több valenciapartnerre úgy lehetséges, hogy a főnévi jelentés több pozícióból áll, s ezeknél több olyan is lehet, amely viszonyt jelöl. Ezekben az esetekben tehát nemcsak a főnévben leírtak hordozója jelenik meg, hanem az is, amire irányul (Tamásiné 1989: 120–9).

Tamásiné Bíró Magda azért is tartja a határozót második valenciapartnernek, mert az első helyen többnyire a birtokos jelző áll, az első számú kiegészülés a birtokos jelző, ha nem, a birtokos személyjel biztosítja a referenciát: *A kedve a sétához; A gyanúja B-re* (Tamásiné 1989: 120). A birtokos jelzőt primér funkcióval első számú kiegészítőnek tartja a hierarchiában (Tamásiné 1989: 126). Mivel a főnév legszívesebben jelzővel bővül, a főnév bővítémeinek rangsora ez általában. Egyes eseteket tekintve azonban tartalmaz igével tudunk olyan szerkezetet alkotni, amikor a birtokos jelző

már nem feltétlenül lesz része a szerkezetnek, és a birtokos személyjelnek sem kell biztosítania a referenciát, például: *kedvet érzek egy sétához* stb. Az ehhez hasonló szerkezetek miatt ilyenkor nem kell kötelező vonzatnak tartanunk a birtokos jelzőt, mert ezekben az esetekben nem kötelezően a szótári jelentés része, csak a szerkesztésmód indokolhatja a kitételét. Mivel a főnév tipikus bővítője a birtokos jelző, elfogadható az az álláspont is, ha valaki (fakultatív) vonzatnak tekinti a birtokos jelzőt ilyenkor, például: *megjött Péter kedve a sétához* mondatban. Mivel én a kötelező szótári vonzatokat vizsgáltam, így az ilyen esetekben, mint például a *kedv* szónál, nem jelöltem külön a birtokos jelzői vonzatot. Dönteni kell tehát abban is, hogy többes kapcsolódás részeként a határozóval alkotott szerkezetekben mikor, milyen vonzatnak tekinthető a birtokos jelző. Ebben az esetben akkor tartottam vonzatnak, amikor nélküle nem állt meg a szerkezet, amikor kötelező, például: *Béla visszatért a faluról*. A fakultatív vonatosság szempontjainak alkalmazása ebben az esetben túlságosan szubjektív lenne, és parttalaná tenné a feldolgozást. Ezért is indokolt a birtokos jelző szemantikai vonatásainak a külön bemutatása, mivel közöttük is találhatunk olyat, ahol lehet még a birtokos jelzőin kívül határozói vonzata is a szónak úgynevezett második valenciapartnerként, és olyan szerkezet is alkotható, ahol a birtokos jelző hiánya nem okoz szintaktikailag hiányos szerkezetet. A birtokos jelző szemantikai vonatosságát emiatt vizsgáltam függetlenül, mivel ott más jellegű kötelezőség, illetve vonatosság dominál.

Szintaktikai vonatkozások

Eddig a birtokos jelző szemantikai és szinonim szerkezetbeli vonatosságának kérdéseiről esett szó. A következőkben a szintaktikai vonatkozások következnek, továbbra is maradván a kötelezőség kritériumánál. A képzett származékok, elsősorban az igéből képzett *-ás*, *-és* és másodsorban a melléknévből képzett *-ság*, *-ség* képzős szavak kerülnek előtérbe. Azt vizsgálom, hogy ezeknél a szavaknál mikor kötelező szótári vonzat a birtokos jelző. Az igei származékoknál a nomen actionis jelentéseket vettem figyelembe, a továbbiakban ezekről lesz szó.

Tamásiné Bíró Magda (1989: 109–11) kötelező vonzatnak tartja a birtokos jelzőt akkor, amikor valamiféle kiinduló igei szerkezetre lehet visszavezetni a birtokos jelzős szerkezetet, ahol a kiindulási szerkezet alanya vagy tárgya az átalakítás után a vonzattá vált birtokos jelzőnek feleltethető meg. Itt szerkezeti átalakításokról van szó, s nem szemantikai, szótári vonatosságról. Ebben az esetben a birtokos jelző tehát a szerkezeti átalakítás miatt lesz vonzat.

A nomen actionisok vizsgálata során Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor (1992: 245–51) megállapítja, hogy a tárgyatlan igéből képzett ágens alanyú szavak esetén a birtokos kitétele nem kötelező, a nem ágens alanyú tárgyatlan és az ágens alanyú kötelezően tárgyas igéknél viszont a birtokos jelző kötelező használatú. A tárgyas-tárgyatlan igék származékaival kapcsolatban, például: *Péter mosása*, arra a megállapításra jutnak, hogy a birtokos jelző használata esetén az alapige tárgyas jelentése lesz a mérvadó. Ez azért nem elfogadható, mert az ilyen szerkezetek ugyan kétértelműek, de ettől függetlenül egyik jelentés sem elvetendő. Bár a megértést nehezíti teszik, kétféleképpen értelmezhetők, de helytelenek nem tarthatók. Hogy a 'tény, cselekvés' jelentésű szavak birtokos jelzői vonzata miért hiányozhat, arra azt a választ adják a szerzők, hogy ezek a szavak „bekebelezhetik” a tárgyukat.

A birtokos jelző vonzat voltának szintaktikai vonatkozásairól Rácz Endre (1994: 118–9) megállapítja, hogy az igék és az állítmányi pozícióban lévő melléknévek mellett az átalakítás során az alanyból birtokos jelző válik. Az alannyal való váltakozást vonzatnak tekinti, ilyen értelemben a genitivus subjectivust az egyik legősibb transzformációnak tartja. A tárggyal való ilyen jellegű váltakozás: a genitivus objectivus szintén régről ismert szerkezet. Tehát Rácz Endre az alannyal és a tárggyal való váltakozást is vonzatnak tekinti.

S. Hámori Antónia (1995: 365) megkülönböztet: alanyi, tárgyi, határozói birtokviszonyt. Ezekben az esetekben szintén szerkezeti átalakításról van szó. Átalakítható szerkezeti vonzatnak tartja a genitivus partitivust is. Ezeket a típusú vonzatokat kötelezőnek tartja.

A szintaktikai átalakítás eredményeként a tárgyas igei szerkezetek átalakítása megjelenhet jelöletlen összetételként, például: *könyvolvasás*. Sokszor azonban birtokos jelző lesz belőle, genitivus objectivus. A melléknév vagy az ige főnévvé képzése során megjelenő genitivus subjectivust a Magyar grammatika is megemlíti, például: *a tábla fekete – a tábla feketesége*, szótári alakjában azonban a kötelező tárgyi vonzattól származó birtokos jelzőt tartja kötött bővítménynek (Balogh 2000a: 136–9).

Nem a szerkezeti átalakítás miatti vonzatok feldolgozását tartottam fontosnak, hanem egy feltételezett vonzatsótárban is bemutatandó kötött bővítmények vizsgálatát, ezért a lexéma felől közelítettem a problémához. A szintaktikai transzformációból eredő vonzatosságot meg kell különböztetnünk tehát a szemantikai, szótári szempontú vonzatosságtól. Ez utóbbiakat vizsgáltam: a szövegbeni, beszédbeni előfordulást. Az olyan mondatok, mint például *az alvás jól tesz a bőrnek* vagy *nem árt az óvatosság az ügyben* birtokos jelző nélkül is helyesek. Munkámban a genitivus subjectivust és objectivust transzformációból adódó szerkezeti vonzatnak tekintem a főnévi szerkezetek vizsgálatakor, amelyet határozottan megkülönböztetek a szemantikai vonzatoktól.

A birtokos jelzői vonzatokat vizsgálva különböző szintaktikai pozíciókhoz próbáltam kötni a szavakat. Az igéből képzett *-ás, -és* végű főneveknél megfigyelhető, ha nem valamiféle általánosan érvényes jelentéstartalmat kifejező szerkezetet használunk, mint például: *nehéz az éneklés magas hangon*, akkor vonzat lehet a birtokos jelző, például: *Béla éneklése igen hamis*. Ez azonban még nem indokolja azt, hogy szótárban is jelölendő vonzatról lenne szó. Az általánosan érvényes jelentéstartalom kifejezésekor a főnevet főnévi igenévvél is lehet helyettesíteni, például: *nehéz magas hangon énekelni*. Különbség mutatkozott abban a tekintetben, hogy a származékige kötelező tárgyat vonz-e vagy sem. A kötelező tárgyat vonzó igék főnévi származékjaiban a tárgynak valamilyen formában meg kellett jelennie. Szembetűnő volt a nomen actionisi jelentés egységes viselkedése a különböző mondatrészi helyeken. A nem nomen actionisi jelentéssel rendelkező szavaknál az eredeti ige tárgya, a származék birtokos jelzője már a főnévi jelentés részévé vált, ezt láthatjuk például a *kézbesítés* szavunknál is.

Az *-ás, -és* végű főneveken belül több csoportot különböztethetünk meg. Elsőként a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező igékre visszavezethető *-ás, -és* végű főnevekről lesz szó. A *lefegyverez vkit – vki lefegyverzése: a terroristák lefegyverzése nem volt egyszerű feladat* példáján látható, hogy az eredeti tárgyi vonzat birtokos jelző formájában jelenik meg. Sandberg nyomán Helbig is megállapítja, hogy a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező igék származékai nomen actionisi jelentésben birtokos jelzőként jelennek meg (Sandberg 1979 és Helbig 1982, 1992 művére utal Tamásiné 1996: 470–1). A Magyar grammatikában szintén az olvasható, hogy a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező ige tárgya a származékfőnév mellett birtokos jelzői vonzattá alakul, és a főnév szótári alakjában is megtartja ezt a vonzatot (Balogh 2000a: 137). Miért szorul ez mégis kiegészítésre? *A lefegyverezés a terroristák esetében nem volt egyszerű feladat*. Láthatjuk, hogy a birtokos jelzőt tudjuk pótolni, helyettesíteni: *a lefegyverezés a terroristákat térdre kényszerítette; a lefegyverezés a terroristákban nem okozott meglepetést*. (Nem szükséges, hogy ugyanazt a mondatot alakítsuk át, mivel a mondatrészi szerepeken és nem a transzformáción van a hangsúly.) Megfigyelhetjük, hogy a *lefegyverezés* alanyi pozícióban szerepel. A birtokos jelző szerepét vagy a tárgy, vagy a határozó töltötte be. Tehát azokban az esetekben, amikor az *-ás, -és* végű főnév alanyi pozícióban szerepel, kötelező vonzat a birtokos jelző, kivéve, ha a birtokos jelző tartalma kifejezhető tárgy, illetve határozó formájában. Ilyenkor nem is tesszük ki a birtokos jelzőt: **a terroristák lefegyverzése a terroristákat térdre kényszerítette*. Jelenleg a birtokos jelző szerepét betöltő tárgyra, illetve határozóra találtam példákat, de lehetséges, hogy más mondatrész is szóba kerülhet. Ha nem felel-

tehető meg a birtokos jelző a tárgynak vagy a határozónak (esetleg más mondatrésznek), akkor viszont kötelező a birtokos jelzői vonzat: *a terroristák lefegyverzése a kormányt elégedettséggel töltötte el.*

Vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor nem alanyi szerepben van a főnév. *A terroristák lefegyverzésével az ügy nem oldható meg.* Kötelező a birtokos jelzői vonzat, ha az a mondat alanyával, esetleg tárgyával, határozójával, az alany birtokos jelzőjével stb. nem egyezik meg, tehát ha más mondatrészsel nem tudjuk egyértelműen kifejezni: *az EU bővítése után a magyarok személyi igazolvánnyal utazhatnak Ausztriába.* De a bővítés után az EU már jó néhány országgal lesz nagyobb; a bővítéssel az EU-ban már Magyarország is tagállam lesz; a bírókat ismerve lefizetés-sel nem mész semmire; lefegyverzéssel a terroristák ügye nem oldható meg stb. Láthatjuk, hogy a kötelező birtokos jelző szerepét át tudja venni más mondatrész (néhány esetben a birtokos személyjel itt is kitehető). Ha ezt a funkciót más mondatrész nem veszi át, ki kell tennünk a birtokos jelzőt: *az áru hirdetésével sem mentek sokra.* Nem tesszük ki viszont tehát akkor, ha tautológiát eredményezve a birtokos jelző, és a mondat valamely más mondatrésze ugyanaz lenne: **a ruha készítésének hibái miatt a ruha egy hónapon belül elszakadt – a készítés hibái miatt a ruha egy hónapon belül elszakadt.* (Ilyenkor esetleg névmási helyettesítés képzelhető még el: *a ruha készítésének hibái miatt az egy hónapon belül elszakadt.*) Bizonyos szintaktikai környezetben a birtokos jelző szerepét, tartalmát kifejezheti más mondatrész, így nem kell minden esetben megjelennie a kötelező tárgyi vonzatnak birtokos jelzőként, ugyanakkor valamilyen más formában jelen kell lennie. Az ilyen esetekben, amikor nem birtokos szerkezetről van szó, ahol az irányító tag a birtokos jelző, ezt a funkciót más mondatrész veszi át. A jelentésviszony megmarad, csak azt nem minden esetben a birtokos jelző fejezi ki. (A tárgyas szó szerkezetek összetétellé válása során a birtokos jelző kétértelműséget okozhat: *Béla agylékelése jól sikerült* jelentheti azt is, hogy az ő agyát lékelték, vagy azt, hogy ő végezte az agylékelést.) A továbbiakban nincs mód egyedi esetekkel, szerkesztésmódokkal foglalkozni a jelenlegi keretek között. A lényeg, hogy a tárgyi örökség nem egyformán jelenik meg a származékoknál a mondatban betöltött különböző szintaktikai szerepek miatt.

Valamelyest más a helyzet, ha nem egy mondaton belül, hanem a kontextusban realizálódik a vonzat, jelen esetben a birtokos jelző. *Mindenki a tűzoltókocsit fürkészte. Megpillantása azonnal megkönnyebbülést okozott.* Sandberg (Sandberg 1979 művére utal Tamásiné 1996: 471) emiatt bevezeti a távobligatórium és a direktobligatórium fogalmát annak megfelelően, hogy a mondaton belül vagy a kontextusban kell realizálódnia a valenciapartnernek.

Vizsgáljuk meg azt az esetet, ha csak határozói vonzata van a szónak, például: *gondolkodik vmin – gondolkodás vmin, neheztel vkire – neheztelés vkire, elzárkózik vmitől – elzárkózás vmitől* stb. Azt látjuk ezekben az esetekben, hogy a határozói vonzat mellett nem kell az ige alanya örököként a birtokos jelzőnek megjelenie sem akkor, ha alanyi, sem akkor, ha nem alanyi szerepű a származékszó, például: *az emberektől való elzárkózás nem jelent megoldást a bajokra; az emberektől való elzárkózással nem oldasz meg semmit.* (A birtokos személyjel kitehető.) A határozói vonzat tehát öröklődik, az alany-birtokosjelző transzformációnak azonban nem kell kötelezően megjelenie. A birtokos jelző ettől még kitehető, de nem lesz szótári vonzat. Feltehetőleg ezek a szavak azért állhatnak az eredeti alanyuk nélkül, mert a származékok már valamiféle általánosan érvényesnek tartott jelentést fejeznek ki. Számos esetben, mint például a következő típusú mondatban: *nem felesleges időtöltés a jövőn való gondolkodás, az -ás, -és képzős főnév főnévi igenévvé alakítható át: nem felesleges időtöltés a jövőn gondolkodni.*

A tárgy és a határozó váltakozása esetén, például: *átrepül vmit – átrepül vmin*, ugyanazt tapasztaljuk, mint amit a tárgy, illetve a határozó esetén láthatunk külön-külön. Az egyéb, fent említett kötelező tárgyi vonzatú szavak származékát illető kitételektől itt eltekintve a következő két típuspélda alkalmazható: *a tó átrepülése nem egyszerű feladat – a tavon való átrepülés nem egyszerű feladat.*

Végezetül megvizsgáltam azt az esetet is, amikor határozói és kötelező tárgyi vonzata egyszerre van az igenek. Például: *hasonlít vkit vkihez, elkoboz vkitől vmit, kitüntet vmivel vkit* stb. A kötelező tárgyi vonzat birtokos jelzői formában jelenik meg, illetve a már ismertetett szintaktikai kö-

rülmények között azt más mondatrész is kifejezheti. A határozói vonzat változatlan marad. Itt már csak az úgynevezett típusmondatok következnek felsorolásszerűen: *A színész nő Jászai Mari-díjjal való kitüntetése fiát nagy örömmel töltötte el; A Jászai Mari-díjjal való kitüntetéssel a színésznőben megváltozott minden; A Jászai Mari-díjjal való kitüntetés a színésznőt örömmel töltötte el.* A birtokos személyjel itt is kitehető, a fent említett névmási helyettesítés is elképzelhető.

Érdekes csoportot alkotnak a mediális igék. Azt várnánk, hogy tárgyi vonzat híján származékaik ugyanúgy viselkednek majd, mint a határozós vagy a vonzat nélküli *-ás, -és* képzős szavak. Amennyire a kötelező tárgyat vonzó ige ragaszkodik a vonzathoz a származékokban is, hasonló figyelhető meg a mediális igénél az alannal kapcsolatban, kivéve természetesen az alanytalan és a fakultatív alanyú igéket. Nézzünk meg pár példát: *pusztul, elévül – *a pusztulás télen történt; *az elévüléssel még várni kell.* Láthatjuk, hogy a főnév akár alanyi, akár határozói pozícióban áll, hiányzik valami a mondatokból, ez pedig az eredeti ige alanya. Nem fejezhet ki általános jelentéstartalmat a *pusztulás elkeserítő* mondat sem, hiszen például kártevők esetében ez a mondat nem helytálló. A mediális igéknél valamilyen módon, valamilyen mondatrész formájában utalni kell az eredeti ige alanyára: *a halállományban a pusztulás télen történt; a kártevők pusztulásával megszűntek a bajok* stb. Hasonlóan az *elévülés* esetében is: *elévülés után az ügyet nem lehet újra tárgyalni; az ügy elévülése nem hozott megnyugvást a felek számára.* Utalnunk kell az eredeti igei alanyra akár birtokos jelzővel, akár más mondatrészszel. A *vhová való tartozás* esetében azonban – például: *fontos a közösséghez való tartozás* – már nem érezzük az eredeti ige határozott alanya hiányát, itt kifejeződhet valamiféle általános jelentéstartalom is. Más a helyzet természetesen, ha már lexikalizálódott, nem nomen actionis jelentésű lexémáról van szó, például: *sorvadás, megbetegedés, sajtóság, tüsszögés.* Itt már kevésbé dominál az imént említett jelleg, ami az eredeti ige alanyára vonatkozik. Vagy a lexikalizálódás útján indult tehát el a *tartozás* szó, vagy kivétellel állunk szemben, esetleg a mediális igéken belül megoszlik ez a jelleg. Ehhez mindenesetre részletesebb vizsgálat lenne szükséges.

Azt nem állítom, hogy a kötelező tárgyi vonzatú igéket a kötelező tárgyi vonzat nélküliekkel vagy a határozói vonzatúakkal szembeállítva a tárgynak valamiféle privilégiuma lenne az alannal szemben, mivel az eredeti ige alanya a származékban genitívus subjectívus formájában sehol nem kötelező szótári vonzat a származékban megjelenő eredeti igei kötelező tárggyal szemben; ahogy azt sem állítom, hogy a mediálisoknál viszont az alany tölt be primér szerepet a tárgyhoz hasonlóan. Az mindenestre elgondolkodtat, hogy a szótári vonzatok tekintetében miért is e két jelenség a kiemelkedő.

A szótári vonzatok vizsgálatakor az *-ás, -és* végű főneveknél szerepet játszik a szintaktika is a vonzatosság kritériumai között, hiszen a mondatrészi szerepeket figyelembe kellett vennünk. Bár a birtokos jelzős szerkezet szerkezetileg szorosan egymáshoz tartozó elemekből áll, mégis a birtokos jelző tartalma más mondatrészszel is kifejezhető. Érdemes lenne továbbá megvizsgálni, hogy például: *a hadba lépés, hátbatámadás* vagy *a rendbehozatal, számbavétel, bejövétel* és más hasonló típusú igei származékokról is ugyanezek a megállapítások mondhatók-e el, mint a fentebbiekről.

Essék pár szó a melléknévből, melléknévi igenévből képzett *-ság, -ség* képzős fővekről is a birtokos jelzői vonzat függvényében. Ebben a csoportban az örökölt határozói vonzatokat vizsgáltam, például: *tudatos(ság) vmiben, jogosult(ság) vmire, azonos(ság) vkivel, vmivel* stb. A határozói vonzat megőrzése mellett tehát azt vizsgáltam, hogy az alany megjelenik-e a származékoknál kötelezően birtokos jelzőként, vagy hasonlóan az igei származékokhoz nem kell szótári vonzatként számon tartanunk. Ez utóbbi tűnt elfogadhatónak függetlenül attól, hogy a képzős főnév milyen mondatrészi szerepben áll. Vagy valamiféle általános érvényű kifejezést jelöl a *-ság, -ség* képzős főnév, például: *nagyon fontos a tudatosság a pályaválasztásban; a segélyre való jogosultságot Bélánál nem kérdőjelezték meg.* Úgy tűnik tehát, ez a jelenség független a *-ság, -ség* képzős főnév mondatrészi szerepétől.

Ha a szerkezeti átalakítás miatt az alany transzformációjából származó birtokos jelzőt is felolgozandó vonzatnak tartjuk, akkor más vonzatokkal is számolnunk kell. Például a *Béla csökönyös* szerkezet *Béla csökönyössége* szerkezetté alakítható át, viszont ha a szerkezeti átalakítás miatt a birtokos jelzőt számba vesszük, akkor az azzal szinonim *csökönyösség Bélában* szerkezetben a *-ban*, *-ben* rag is vonzat. Ez fölveti azt a kérdést, hogy a *Bélában* a főnév vonzatának tekinthető-e. Itt tehát pusztán az alany léte miatt lesz vonzat a birtokos jelző és ezzel együtt a *-ban*, *-ben* rag is. Ugyanez a helyzet az igéknél a genitívus subjectívusi alakok esetében, például: *a karom ráng* – *a karom rángása* = *rángás a karomban*. Ebben az esetben a szinonimitás meghatározásánál a birtokos jelző a kiindulási pont, hasonlóan ahhoz, mint ahogy az a szemantikai vonzatoknál történt. Fordított az irány viszont, mint amikor a határozói vonzat volt a viszonyítási, illetőleg a kiindulási pont. Ez szintén olyan válaszut, amikor dönteni kell arról, hogy ki mit tekint vonzatnak például egy vonzatszótár készítésénél. Ezekben az esetekben szerkezeti átalakításokról, transzformációból adódó vonzatokról van szó.

Az imént vázolt esetekben a birtokos jelzőt ha nem is tartjuk kötelezőnek, azt nem vitathatjuk, hogy az ilyen típusú szerkezetekben gyakori szerepet játszik (esetleg fakultatív vonzatnak tartható). Más típusú rendszerezésben a transzformáció miatt például a birtokos jelzővé alakított alany is vonzatnak tekinthető, így a határozó már adott esetben a szó második vonzata, valencia-partnere lesz. Ezt az elgondolást nem követtem, mivel az alanyra visszavezethető birtokos jelző szerkezeti vonzatként és nem szótári vonzatként jelenik meg, a kötelező tárgyat pedig több esetben kifejezheti más mondatrészt is, nemcsak a birtokos jelző, amellett, hogy ehhez különféle szintaktikai kritériumoknak kell teljesülniük.

Az eddig vázoltak során érthető, hogy mennyire határozott keretek között kell kezelni a birtokos jelzői vonzatokat, hiszen hasonló típusú jelenségekkel más-más esetekben találkozhatunk újra, amelyek következetesen ugyanolyan módon dolgozandók fel. Dönteni kell, hogy mely szempontokkal számol az anyag feldolgozója, mert enélkül számos párhuzamos, analóg esetben sem határolódhat el az emiatt felgyülemelő szövmennyiség vizsgálatától. A kérdésben a feldolgozhatóság mértékét figyelembe véve, az érvek és ellenérvek mérlegelése mellett teoretikus szempontokat is alkalmazva szükséges kialakítani az álláspontokat.

A birtokos jelző használatának korlátai

A birtokos jelzőnek a főnévi vonzatosságban betöltött központi szerepe megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az sem elhanyagolható, hogy mely esetekben nem használhatjuk a birtokos jelzőt, mikor jelenik meg zéró valenciaként. Így hangsúlyos szerepe lehet a másik pólusnak, annak, amikor nem tudunk birtokos jelzős szerkezetet alkotni, azaz nem jelenik meg, nem jelenhet meg a birtokos jelző kiegészítendő viszonyként. Ez jellemző az olyan összetett szavakra, amelyek már eredendően birtokos szerkezetet alkotnak, s tautologikus viszony mutatkozna a birtokos jelzős kiegészítéssel, például: *ablaknyílás, asztalláb, almahéj, államtitok*; vannak olyan összetételek (de nem minden ilyen típus tartozik ide), amelyek abszolút tő nélküliek, de magukban foglalják birtokosukat is, például: *ereszalja, vávalja* stb. Megint mások bizonyos elő-, illetve utótagokhoz is köthetők: így a *világ-* előtagú szavak, például: *világégés*; a *-sereglet, -veszély* utótagú szavak, például: *állat-sereglet, kullancsveszély*. Vannak olyan szavak, amelyek önállóan szemantikai alapon igénylik a birtokos jelzői kiegészülést, például: *anya*, azonban bizonyos összetételeiben már nem használunk mellette birtokos jelzőt, például: *családanya*. A mértékegységek közül is többnek lehet birtokos jelzője, így például az *alma kilója, tej litere* stb. szerkezetek megemlítendőek, ezzel szemben az *áram amperje* stb. szerkezetek már kérdésesek. A csoportba tartoznak még például az időjárás jelenségek: *mennydörgés, napsütés* stb., az ikerszavak is: *zenebona, erdő-mező* stb. Nem ritka, hogy a kiegészülés hiányának szemantikai alapja van, például a *szóbeszéd* esetében. Végezetül Tamásiné Bíró Magda (1989: 118) szempontjával egészíthetjük ki a csoportosítást, ő megemlíti az alanytalan igei szerkezetekből keletkezett zéró valenciájú főneveket: *szürkület, havazás, alkonyat*.

Alaki vonzatosság

A fő jellegében szemantikai, szintaktikai jegyek után számolnunk kell még egy jelenséggel a birtokos jelző vonzatosságát vizsgálva: a megkülönböztető jegyében morfológiai vagy alaki alapú kötelező vonzatossággal. Léteznek olyan szavak, amelyek szótári alakjukban is birtokos személyjellel vannak ellátva, például: *apraja-nagyja* stb., és nincs abszolút tövük. Ezeket a szavak szintén kötelezően vonzatosnak tarthatjuk, morfológiájuk is utal rá, hogy a jelentésük kiegészítésre vár. A vonzatra morfológiai szinten is utalás történik.

Tamásiné Bíró Magda (1996: 472–4) részletesen elemzi azokat az általa fakultatív kötöttségűnek tartott főnévi szerkezeteket, amelyeknek nincs szótári abszolút alakjuk, pusztán birtokos személyjeles formájukban élnek. Tehát a *széle, eleje, alja, hátulja, nagyja, telje* stb. szavaknak vonzatossága ilyen módon már morfológiailag eldőlt. Ennek a típusnak az eredetét a szerző az egzisztenciális mondatban (*valakinek vagy valaminek van valamije*) látja, amelyet Szabolcsi Anna is 1992-es munkájában részletesen elemez (Szabolcsi 1992). Ezek a szavak az egzisztenciális alapmondat nominalizációjával keletkeztek.

Tamásiné Bíró Magda (1996: 474–5) rámutatott arra, hogy nemcsak a képzett főneveink rendelkezhetnek vonzattal, hanem az egyszerűek is. A magyar nyelv sajátosságának tartja, hogy a valencia nem mindig a szintaktikai szinten realizálódik, hanem olykor a morféma szintjén is. Ezek az egyszerű szavak valamiféle viszonyt, rész-egész kapcsolatot jelölnek. Például a *híve, letéteményese, várományosa* szavak valamiféle kötődést, valamihez való tartozást írnak le; a *mibenléte, mi-volta, netovábbja* típus valaminek a tulajdonságát emeli ki; dolgok mennyiségét, hasonlóságát jelöli a *tárháza, megfelelője*; időbeli kezdő- és végpontra utal a *létrejötte, megtörténte, szünite, elhunytá, múltá, fogyta* (Tamásiné 1986: 204). Az abszolút alak nélküli birtokos személyjeles főneveket két csoportra osztja: egyszerű, nem képzett főnevekre, amelyek valenciája a jelentésükből adódik, valamint igei, melléknévi szerkezetből eltérő módon nominalizálódott szavakra (Tamásiné 1996: 475).

Külföldi nyelvészek munkáit alapul véve a magyar főnevekről is kimutatta, hogy egyes típusainál a birtokos jelző kötelező vonzat akkor, amikor azok valamiféle kiinduló igei szerkezetre vezethetők vissza, ahol a kiindulási szerkezet alanya, de olykor tárgya is az átalakítás után a vonzattá vált birtokos jelzőnek feleltethető meg. Ezek a szerkezetek csak a felszínen mutatnak egységes csoportot, különböző típusú nominalizációk útján jöhetnek létre, hol az egzisztenciális mondatra, hol egy- vagy kétvalenciájú igékre vezethetők vissza. A főnév nem minden esetben lexikalizálódott. Az ige kötelező vonzatai valamilyen formában mindig megjelennek a főnévi struktúrában is. Tamásiné Bíró Magda (1996: 474–475) a vonzatosság okát az esetek nagy részében tehát az igei struktúra örökében is látja.

A vonzatosság tekintetében alaptagnak tekinthető-e minden birtokos személyjellel ellátott főnév? „Mihelyt a birtokos személyjel megjelenik »rajtuk«, elmosódik a különbség abszolút és relatív főnév között: az *épülete* és az *állapota* már szinte egyformán kívánják meg a tulajdonos, hordozó megnevezését; ugyanígy a *harcosa* és *barátja* a viszony másik pólusa megnevezését. Birtokos személyjellel ellátva a *harcosa* is referál valamire. Mintha a birtokos személyjel ezeket az abszolút főneveket is relatívvá tenné: e jellel ellátva utalnak egy viszonyra, melynek másik pólusát a birtokos jelző nevezi meg” (Tamásiné 1989: 108). „A referenciatermelés szükségessége a valenciahordozó főnév és valencialekötője között a birtokos személyjelezés fontos funkciója. A viszony a birtokos szerkezetben explicit. Birtokos személyjellel ellátva a lekötött valenciájú abszolút főnév is valamilyen kapcsolat részesévé válik, és kiegészítést igényel: úgy viselkedik, mint a szabad valenciájú főnév. Ez a viszony is a birtokos szerkezetben válik explicitté. Ugyanakkor a birtokos szerkezet képzésének, illetőleg a birtokos személyjellel való elláthatóságnak abszolút főnevek esetén határozott korlátai vannak. [...] a szabad valenciával rendelkező főnév birtokos személyjelezése, azaz a referencia morfológiai jelzése nem kötelező [...] *Tamás rendbe hozza a lakását. A padlót...*” (Tamásiné 1989: 112–3). Szabolcsi Annánál szintén megjelenik ez a szemlélet (Szabolcsi 1992, előtte kandidátusi értekezésént). A Magyar grammatikában a kérdéssel kapcsolatban a következő-

ket találjuk: „Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón azonban a személyjeles főnév kötelező kiegészültségét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következően kötelező vonzatként jelenik meg” (Balogh 2000b: 450). „A birtokos személyjel megjelenése utal arra, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik, szintaktikailag kiegészítést igényel, azaz szintaktikai bővítékényszere lesz, más szóval vonzatossá válik” (Balogh 2000a: 137). Az iménti szerzőkkel ellentétben azonban azt kell mondanunk, hogy az alaki alapú vonzatosság nem keverhető össze a birtokos paradigmával. Nem minden egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott szóalakhoz járul birtokos jelzői vonzat. Attól, hogy egy szó birtokos személyjellel van ellátva, a birtokos jelző még nem lesz vonzata. Nem a *kutyája* alak írja elő a vonzatot, az egy paradigma része. Hangsúlyozandó tehát, hogy nem a birtokos személyjel ténye írja elő a bővítmenyt. A *Béának* birtokos jelző nem a *kutyája* alak miatt van, a forma csak jelzi a birtokos jelző meglétét. A birtokos jelző írja elő a birtokos személyjelet, ezért jelenik meg. Ezért az egyeztetést és a vonzatosságot szétválasztandónak tartom egymástól. Ahogy Rácz Endre az egyeztetéseket tárgyaló művében írja, a szám, személy megjelenése nem viszonyító, hanem egyeztető elem: „Magam szigorúan megkülönböztetem az alárendelő szintagmán belül a viszonyítást (tágabb értelemben vett rekción), amely az alárendelt tagon (a bővítmenyen) van jelölve, és az egyeztetést (kongruenciát), amely a szintagmán belül rendszerint a fölérendelt tagon (az alaptagon) fejeződik ki alakilag, de nincs is mindig szintagmához kötve.

Így a birtokos jelzős szerkezetben a viszonyítás egyaránt lehet jelölt (*Pistának a könyve*) és – gyakrabban – jelöletlen, zéró morfémás (*Pista könyve*). A *-nak/-nek*, illetőleg a 0 viszonyrag az alárendelt taghoz (a bővítmenyhez) járul. A fölérendelt tag (az alaptag) birtokos személyjele nem a birtokos jelzői viszony jelölője, hiszen attól függetlenül is előfordul (*Pistának van könyve; Pista elvesztette a könyvét*). A birtokos személyjel az egyeztetést fejezi ki, amelynek irányító tagja a birtokos szerkezetben belül történetesen a birtokos jelző, a birtokos szerkezetben kívül azonban más mondatrész is lehet” (Rácz 1991: 18).

Míg az *aprája-nagyja* esetében abszolút tö híján a jelentésnek (is) szüksége van kiegészülésre, addig a *kutyája* típusnál nem vonzatról, nem olyan jellegű viszonyjelentésről, hanem egy paradigmatisz alakról van szó. A két típus nem olvasható egybe.

Rácz Endre (1994: 119) A magyar leíró nyelvtani segédkönyvben az úgynevezett helyzetjelölő főneveket, például: *széle, közepe, eleje, hátulja, alja*, fakultatív bővítmenyűnek tartja. Ugyanez áll a Magyar grammatikában is (Balogh 2000a: 139). Ezeket a szavakat kötelező bővítmenyűnek tekintem, igaz, egy fokkal kevésbé kötöttek, mint a többi kötelező vonzat, de fakultatív bővítmenyűnek mégsem nevezném őket. Itt is érvényesnek tűnik a megfigyelés: a kötöttségnek különböző fokozatai vannak. A tradicionális hármas megkülönböztetés olykor szűk keretnek bizonyulhat.

Részletes és alapos vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy megvizsgáljuk, ezen a csoporton belül mely esetekben fejezhető ki a birtokos jelző tartalma más mondatrész formájában. *A fiút nem zavarta alacsony volta* típusú szerkezetekre gondolhatunk itt. Ez a vizsgálat jövőbeni feldolgozandó feladat lehet, jelenleg egységesen kötelező birtokos jelzői vonzatot határoztam meg ennél a típusnál.

Alaki vonzatosság szerinti csoportosítás

A következő csoportosításba azokat a szavakat soroltam, amelyek szótári alakjukban is birtokos személyjellel vannak ellátva. Ennek a rendszerezésnek része egy kisebb csoport is, amelyről eddig még nem esett szó. Ide olyan szavak tartoznak, amelyek bár rendelkeznek abszolút szótári tövel, általában birtokos jelzői vonzattal állnak, és mint származékszavak tipikus végződéseket mutatnak (*-ék, -at, -et* stb.), ezért kerültek az alaki vonzatosság szerinti csoportba. Az, hogy tipikus képzőkkel rendelkeznek, még nem jelenti azt, hogy minden ilyen képzővel ellátott szóra egyformán jellemző a birtokos jelzői vonzat, hiszen sok közülük nem igényli ezt a fajta kiegészülést.

A csoportosítást többnyire formai kritériumok alapján készítettem. Ebben az esetben sem kapcsolom össze a birtokos jelzöt más vonzatok esetleges meglétével.

Birtokos személyjellel ellátott szavak abszolút szótári tő nélkül

- alapalakjukban birtokos személyjellel vannak ellátva, (egy kivétellel) ikerszavak:
  - Tagadó mondatokban fordulnak elő (általában egyes számú harmadik személyű alakban): *hire-hamva, hire-pora, szeri-száma* stb.
  - (Többnyire egyes szám) harmadik személyű alakban fordulnak elő, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *apraja-nagyja, sava-borsa, csinja-binja, vége-hossza, útja-módja, színe-java* stb.
  - Minden szám, minden személyben állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *kényem-kedvem, szavajárása* stb.
  - Szókapcsolat jellegű: *széle, hossza egy* stb.
- Alapalakjukban birtokos személyjellel ellátottak (többnyire egyes és többes szám harmadik személyben), esetrag kapcsolódhat hozzájuk, kötelezőségükben egy fokkal kevésbé kötöttek az előző csoporthoz képest, többségükben helyzetjelölők: *apraja, alja, eleje, visszája, hátulja, telje, utolja, híve, lelegeje, legbelseje, legjava, legmélye, legszéle, legvége* stb.; lexikalizálódott: *fehérje, sárgája*.
- A *-t* képzővel ellátott, tárgyatlan (igekötős) igéből képzett, igei alapú szó szerkezetből származó nomen actionisok, nomen actik; általában egyes és többes számú harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakokban, de más formában is állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *állta, belépte, eleste, visszatérte, lejárt, nyugta, multa, elmulta, eltelte, közbejött, létrejött, letelte, megtörténte, járt, jött, beállta* stb.; lexikalizálódott: *kelte* (dátum megjelölésére), *nyugta* (‘számla’), *vágta* (‘ló gyors iramú mozgása’).
  - Szóösszetétel részét alkotva már nem állhat mellette birtokos jelző: *hajnalhasadta, naplemente* stb. Kivétel lehet: *a Filmvilág lapzártája*.
  - Szókapcsolatszerűek: *valami beállta előtt/után, valaki a veszébe rohan, valami fogytán van* stb.
  - csak határozóragos formában fordul elő, minden számban és személyben állhat: *jártában-keltében* stb.
- Főnevesült, névmásra visszavezethető egyes vagy többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakok, esetraggal elláthatók: *egymásutánja, mikéntje, hogyanja* stb.
- A *-volta, -léte* utótagúak, minden szám, minden személyben állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk, névszói, névszói-igei állítmánnyal rendelkező (*van*) mondatok nominalizációi:
  - A birtokos jelző mellett főnévi, melléknévi előtag áll: *volta*;
  - A birtokos jelző mellett melléknévi előtag áll: *mivolta*;
  - Szóösszetétel melléknévi előtaggal: *jóvolta*;
  - Szóösszetétel névmási előtaggal: *kiléte, mibenléte* stb. ;
  - Szóösszetétel határozószói névmási előtaggal: *hogyléte, ittléte, otléte* stb. ;
  - Szóösszetétel határozói előtaggal: *távolléte, közelléte, jelenléte* stb. ;
  - Szóösszetétel igekötői előtaggal: *megléte* stb. ;
  - Kivételt képez a fentiek alól, például az *erőnlét*.
- Hasonló típusú szerkesztésmóddal keletkezett, szótári alakkal rendelkezik, az *alja* típus kötöttsége jelenik meg: *hovatartozás*.
- Igei alaptagú szó szerkezet főnevesülése, minden szám, minden személyben elláthatók birtokos személyjellel, esetraggal is állhatnak: *közbenjárás, közreműködés, fennállás, fenntartás, fennforgás* stb.

- Nincs abszolút szótári alakjuk, összetételekben szerepelnek, (birtokos jelzőjük olykor lehet konkrét helymegjelölés, pl. *Solt falurossza*): *falurossza, faluszája, faluszépe, párt-híve* stb.
- Rokoni kapcsolatok jelölői: *fia, neje*.

Abszolút szótári tővel rendelkeznek, néhány tipikus végződésű főnév tartozhat ide

- Az igéből *-ék* képzővel ellátott főnevek egy része tartozik ide; cselekvés, történes eredményét jelölő szavak; esetraggal elláthatók: *düledék, facsarék, hozadék, jövedék, sarjadék, aszalék, indíték, töredék* stb.
  - jelentéstapadással lexikalizálódott: *jövedéki (adó), származék(szó)*.
- Igéből képzett *-at, -et* végű főnevek egy része tartozik ide; határozóraggal elláthatók, minden szám, minden személyben állhatnak: *elnöklet, vezérlet, vezénylet, olvasat, átirat, eredet, foganat, lemenet, imádat, kivonat, lenyomat, képviselőlet, vázlat, felügyelet, segédlet* stb.
  - *-z* végű igék származékai, többnyire a cselekvés eredményét jelölik konkrét jelentéssel, akár terméket is megnevezve: *cölöpzet, falazat, igézet* stb.; nem rendelkeznek birtokos jelzői vonzattal: *ütközet, változat, huzat, ékezet, bohózat, fedezet, igyekezet, magyarázat, áldozat* stb.
- A *-mány, -mény* végű, igéből képzett főnevek, ok-okozati viszonyt fejeznek ki, hasonlóan az *-alja* típushoz; a kötelezőség enyhébb fokán állnak: *előzmény, fejlemény, folyomány, hozomány* stb.; nem állnak birtokos jelzői vonzattal: *okmány, találmány, tanulmány, adomány, iromány, olvasmány, szállítmány, vívmány, közlemény, teljesítmény* stb.

A birtokos jelzői vonzatot igénylő szavak hasonlóan a többi vonzatos szóhoz mindig valamiféle relatív viszonyt fejeznek ki. Van olyan eset, amikor szemantikai alapú kiegészülésiigényről beszélhetünk, például: *alfaj*, más esetben azonban már alakilag determinált a szó, például: *savaborsó*. A birtokos jelző vonzatosságát bemutató a szemantika, a szintaktika (azon belül elhatárolva a tisztán szerkezeti vonzatosságot a szótárban is jelölendőttől) és a morfológia köré csoportosíthatók a főbb szempontok. Azt mondhatjuk ezek alapján, hogy fő jellegeiben háromszintű, hárompólusú a birtokos jelző vonzatossága. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ezek kizárólagos szempontok lennének, inkább valamiféle megkülönböztető jelleget adnak. Ne feledjük, a jelentés szerepe mindhárom esetben meghatározó, jelen lévő. Ez a hármasság jól körülhatárolhatóan elválk egymástól, más-más szócsoportokat érint, egymással kevésbé érintkeznek a különböző típust alkotó szóosztályok. Ez az a három szempont, amely teljesebb képet tud számunkra adni arról az igen bonyolult kérdésről, hogy milyen esetekben tekinthetjük vonzatnak a birtokos jelzőt. Ez még akkor is tartható, ha a nem tárgyalt fakultatív kötöttség vonzatokat is számba vesszük. A birtokos jelző vonzatosságát vizsgálva az itt vázolt kérdéseket és problémákat nem lehet figyelmen kívül hagyni, legfeljebb azokat csak másként megválaszolni.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 127–41.
- Balogh Judit 2000b. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 444–60.
- ÉKsz.² 2003. Puszta Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- S. Hámori Antónia 1995. Az alárendelő szerkezetek: a főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 329–425.
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT*. VI: 229–70.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1994. A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 115–20.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 179–298.
- Tamásiné Bíró Magda 1986. A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján. *MNy*. 82: 198–207.
- Tamásiné Bíró Magda 1989. A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 91–138.
- Tamásiné Bíró Magda 1996. A fészkelja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr*. 120: 468–76.

Kiss Margit

SUMMARY

Kiss, Margit

When is the possessor an argument?

This paper tries to find out in which cases the possessive attribute is to be taken as an (obligatory) argument of its head noun. Determining what counts as an optional argument in this case is especially troublesome. Possessor arguments can be seen in various perspectives, concerning different word classes in each case. The author first discusses characteristics of semantic government and classifies relevant items in terms of their major properties. Synonymy with adverbial arguments is another criterion of determining possessor arguments. In the course of exploring syntactic government, the author comes to the conclusion that subject-based possessors are not obligatory lexical arguments with respect to nouns in *-ás/-és* or *-ság/-ség*; and even possessive attributes derived from obligatory direct objects, traditionally taken to be lexical arguments, need not obligatorily occur in a possessor role. However, for that lack of overt occurrence to apply, certain syntactic criteria have to be met. Finally, cases of morphological government are discussed. The items belonging here are primarily classified in terms of formal criteria. The author argues that it is not the case that all word forms involving a third-person singular possessive suffix have to cooccur with a possessor argument, that is, government and agreement have to be distinguished.

In sum, she claims that the main criteria of defining possessor arguments cover semantics, syntax, and morphology alike. As a main property, the argument status of possessive attributes is three-level or three-pole; nevertheless, this does not mean that these are exclusive criteria; rather, they provide some kind of distinctive trait.